

ИЗТОЧНА ФИЛОСОФИЯ

HISTORY OF PHILOSOPHY. ORIENTALISM

ФИЛОСОФИЯ ПОРОЖНЕЧУ У «МАЛИЙ СУТРИ ПРО ПОРОЖНЕЧУ»

А. Ю. Стрелкова

кандидат філософських наук, співробітник сектору історії східної філософії відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Україна)

anastasia3141@gmail.com

Анотация

Анастасія Юриєвна Стрелкова. Філософія на пустотата в «Малката сутра за пустотата». Статията е посветена на изследването на идеите на будистката философия на пустотата в раннебудистката традиция. Върху материала на „Малката сутра за пустотата“ (пали *Cūḷasūññata-sutta*, кит. Сяо кун цзин 小空經) авторът показва, че „пустотата на понятията“ като един от трите аспекта на общобудистката философия на пустотата присъства (във вида „практика на пустотата“ – кит. *сін кун 行空*) и играе важна роля още в текстовете на палийския канон, а не само в будизма на махаяна.

В статията се привежда коментирания превод на китайската версия на „Малката сутра за пустотата“.

Ключови думи: будизъм, «Малка сутра за пустотата», пустота, практика на пустотата, медитация, безпредметно самадхи, шунята, анимита

Аннотация

Анастасія Юриєвна Стрелкова. Філософія пустоты в «Малой сутре о пустоте». Статия посвящена исследованию идей буддийской философии пустоты в раннебуддийской традиции. На материале «Малой сутры о пустоте» (пали *Cūḷasūññata-sutta*, кит. Сяо кун цзин 小空經) автор показывает, что «пустота понятий» как один из трех аспектов общебуддийской философии пустоты присутствует (в виде «практики пустоты» – кит. *сін кун 行空*) и играет важную роль уже в текстах палийского канона, а не только в буддизме махаяны.

В статье приводится комментированный перевод китайской версии «Малой сутры о пустоте».

Ключевые слова: буддизм, «Малая сутра о пустоте», пустота, практика пустоты, медитация, беспредметное самадхи, шуньята, анимитта

Abstract

Anastasia Strelkova. Philosophy of emptiness in “The Lesser Discourse on Emptiness”. This article examines the Buddhist philosophy of emptiness in the Early Buddhist tradition. On the basis of «The Lesser Discourse on Emptiness» (*Cūḷasūññata-sutta*, Ch. *Xiao kong jing* 小空經) the author shows that the “emptiness of concepts” by which is meant one of the three aspects of the universally Buddhist philosophy of emptiness is present (in the form of «practice of emptiness» – Ch. *xing kong* 行空) and plays important role not only in the Mahayana Buddhism, but already in the Pali canonical literature.

The article contains a translation with commentary of the Chinese version of “The Lesser Discourse on Emptiness”.

Key words: Buddhism, “The Lesser Discourse on Emptiness”, emptiness, practice of emptiness, meditation, signless samadhi, *śūnyatā*, *animitta*

Буддійську філософію порожнечі (санскр. *śūnyatā*, палі *suññatā*) зазвичай ототожнюють з магаянським вченням про порожнечу, викладеним у сутрах праджняпараміти та у працях засновника мадґ'ямаки Наґарджуни (*śūnya-vāda*). Однак насправді, якщо поглянути на буддизм як на певну спробу помислити реальність як таку, ми відкриємо для себе буддизм в цілому як «філософію порожнечі». На різних етапах еволюції буддійської думки було докладно розроблено три різні її шари, які є взаємодоповнюючими та нерозривно пов'язаними однією логікою реальності. Їх можна умовно позначити як «порожнечу речей» (їх плінність та взаємозумовленість), «порожнечу понять» (їх нерелевантність для висловлення істинної реальності) та «порожнечу свідомості» (її здатність бути нічим не обмеженою і вміщувати все що завгодно).

З раннім буддизмом, до текстів якого належить і «Мала сутра про порожнечу» (палі *Cūḷasūññata-sutta*, кит. Сяо кун цзін 小空經) [1], зазвичай пов'язують «порожнечу речей»: тут її розкрито, з одного боку, як вчення про *anātman* («не-я»), й, з іншого боку, як вчення про *pratītya-samutpāda* («взаємозумовлене походження»). Перше стверджує, що в речах і в людині немає самостійної незалежної сутності («я»), вони є «порожніми» (*śūnya*) від неї. Друге пояснює, що це відбувається через те, що всі речі цього світу зумовлені одна одною, відтак в Аґамах *pratītya-samutpāda* названо також «великим вченням про порожнечу» (大空法經, кит. да кун фа цзін).

Утім, якщо ми відкриємо текст «Малої сутри про порожнечу», то побачимо, що тут не йдеться ані про *anātman*, ані про *pratītya-samutpāda*, які є базовим змістом філософії порожнечі в ранньому буддизмі. Про яку ж «порожнечу» тут ідеться?

Cūḷasūññata-sutta являє собою діалог між Буддою Шак'ямуні та одним з його найкращих учнів Анандою, який пригадує, що колись раніше чув з вуст Будди слова «Анандо, я багато практикую порожнечу (行空)» і тепер прагне ще раз пересвідчитися в цьому і глибше збагнути зміст почутого. У відповідь Будда розгорнуто пояснює, як саме слід практикувати порожнечу (кит. сін кун 行空; палі *suññatāvihārena viharati* – перебувати в оселі порожнечі, перебувати у царині порожнечі, «оселятися в домівці порожнечі» або просто, як нижче по тексту сутри, *suññataṃ viharati* – «перебувати в порожнечі») [2], практика, якій він сам присвячував, за його ж словами, багато часу і шанобливо називав «медитативним станом старійшин» 上坐禪住 (кит. шан цзо чань чжу, палі *mahāpurisavihāra*).

Спочатку Будда задає логіку викладу на наочному прикладі монастирського приміщення, в якому зібралися ченці і де власне відбувалася розмова. Бачити приміщення порожнім від того, чого там немає, і не-порожнім від того, що там є, – це і означає «практикувати справжню, невикривлену порожнечу (行真實空不顛倒)». Від цього побутового прикладу, де порожнечу цілком можна уявити візуально, Будда переходить до дедалі складніших об'єктів споглядання і показує, що метою практики є звільнення розуму від будь-яких дискурсивних структур та процесів (санскр. *nimitta*, *lakṣaṇa*, *saṃjñā*; палі *nimitta*, *lakkaṇa*, *saññā*, кит. сян 相 або 想). Усі процеси сприйняття

є непостійними, ілюзорними і належать до феноменального світу сансари, через це вони привносять у наш розум зумовленість, яка і є джерелом страждання.

У сутрі змальовано шлях поступового звільнення від сприйняття різних предметів, а потім і від самого сприйняття як такого. Це подібно до того, як, аби збагнути, що таке дзеркало, необхідно зрозуміти, що відображення не знаходяться на його поверхні. Стан «зосередження розуму без будь-якого сприйняття» 無想定 (кит. у сян сінхь дін) або в перекладі з палі «безпредметне/беззнакове зосередження свідомості» (*animitta cetosamādhī*), якого зрештою досягає адепт, якраз нагадує таке дзеркало без відображень. Таким чином, поняття *animitta* (кит. у сян 無想) «беззнаковість», «безпредметність», «безформність», «відсутність сприйняття») є ключовим для «практики порожнечі».

Однак робота свідомості все ж таки відрізняється від простого віддзеркалення. Адепт починає розуміти, що рафінований стан «безпредметного зосередження» є надуманим, штучним творінням його власного «я», а не істинним станом цього «я». Саме в цей момент і відбувається повне звільнення від «я» і усього з ним пов'язаного: адепт стає аргатом.

Утім, допоки у людини залишається це тіло, вона ще не знаходиться у нирвані. «Турботи», пов'язані з живим тілом, спорядженим шістьма органами чуттів, зрештою, є причиною виходу як з безпредметного самадгі, так і з «самадгі повного знищення [чуттєвого та когнітивного сприйняття]» (滅盡定, палі *nirodha-samāpatti*), яке йде за ним, хоча цей термін у цьому місці сутри експліцитно не фігурує, ані в китайському, ані в палійському тексті.

Тож в ході «практики порожнечі» спочатку щезає чуттєве сприйняття, потім нечуттєве сприйняття і, зрештою, усвідомлюване сприйняття як таке, а разом з ним і наше власне «я», яке і прив'язувало нас до світу сансари. Лише тепер відкрито шлях до звільнення, нирвани. В буддизмі існують різні схеми медитативних практик, однак, всі вони так чи інакше ґрунтуються на філософських ідеях «практики порожнечі».

Отже, попри те, що в ранньобуддійській традиції поки що відверто не йдеться про магаянські ідеї, пов'язані з неподвійністю та інтуїтивною мудрістю-праджняпарамітою, яка є антитезою дискурсивному мисленню, власне процеси сприйняття, розрізнення, усвідомлення та їх результат (поняття, ідеї, уявлення) вже тоді вважали перешкодою для бачення справжньої природи реальності. У такий спосіб в ранньому буддизмі представлений другий з виділених нами шарів буддійської філософії порожнечі – «порожнеча понять».

Саме цей шар порожнечі дослідники раннього буддизму оминають своєю увагою. Так М.-К. Чунг, чия монографія спеціально присвячена дослідженню порожнечі у ранньому буддизмі, виділяє три її значення: порожнеча у звичайному розумінні слова (приміром, як у виразі «порожнє місце»), порожнеча як «не-я» (в речах світу немає «я») та порожнеча як медитативний стан, пов'язаний з нирваною [3, 86]. Тож він відзначає «порожнечу речей» та «порожнечу свідомості», але зовсім не звертає увагу на «порожнечу понять», яка насправді є одним з базових аспектів філософії порожнечі у ранньому буддизмі і реалізується як «практика порожнечі».

До нашого часу збереглися три версії «Малої сутри про порожнечу»: палійська, китайська та тибетська. Найбільше перекладів здійснено з палійського тексту сутри. Англійською мовою сутру перекладали: І.Б. Горнер [4], прев. Ньянамолі [5] (а також його

переклад, переглянутий та підготований до друку прев. Бодгі [6] [7], прев. Тханіссаро [8], Т. Пія [9] та ін. З тибетським та палійським текстами сутри працював П. Скіллінг [10; 11]. Переклав з китайської та здійснив паралельне зіставлення китайського та палійського текстів М.-К. Чунг [3, 66–76]. Існує також переклад «Малої сутри про порожнечу» російською мовою, здійснений Д. Устьянцевим (вочевидь, з мови палі) [12].

Китайський та палійський тексти майже ідентичні, але все ж таки китайська версія не є перекладом палійського тексту. Китайцями було перекладено тексти канону іншої ранньобуддійської школи сарваствіади, канон якої був записаний на санскриті, але до нашого часу не зберігся.

Тут ми пропонуємо переклад «Малої сутри про порожнечу» з китайської мови за [13, 736–738]. Під час перекладу було здійснено порівняння китайського та палійського текстів (палійський текст цитуємо за електронною версією видання «World Tipiṭaka Edition» [14]). У дужках подаємо найважливіші терміни та смислові блоки китайською мовою, а також, в разі потреби, їхні палійські паралелі, пам'ятаючи водночас, що китайські терміни не є безпосереднім перекладом з палі.

Мала сутра про порожнечу

Так я чув. Одного разу Будда перебував у країні Шравасті (палі Саваттхі) [15] у Палаці матері Мріґари (палі Міґари) [16], що у Східному парку (палі Пуббарамі). Тоді превелелбий Ананда якраз у надвечірній час [17] вийшов з медитації: наблизившись до Будди, він схилив голову до ніг Будди, відійшов і ставши по один бік, мовив:

– Коли одного разу Ви, Бгаґаване, перебували у [країні] Шак'їв, у місті Шак'їв, яке зветься Наґарака, тоді я почув від Вас, Бгаґаване, такі слова: «Анандо, я багато практикую порожнечу (行空; suññatāvihārenāhaṃ, ānanda, etarahi bahulaṃ viharāmi)». Чи добре я зрозумів, чи добре сприйняв та чи добре запам'ятав я ті слова?

– Ти дійсно добре зрозумів, добре сприйняв та добре запам'ятав ті мої слова. Чому так? Відтоді і дотепер я багато практикую порожнечу (行空; suññatāvihārena bahulaṃ viharāmi). Анандо, подібно до того, як цей Палац матері Мріґари є порожнім – [у ньому] немає слонів, коней, корів та кіз, майна, збіжжя, рису, служників та служниць, однак є дещо, від чого він не порожній – і це лише громада ченців-бгїкшу (唯比丘眾; bhikkhusaṃghaṃ paṭicca ekattaṃ) [18]. Тому, Анандо, якщо в ньому чогось немає, то я бачу, що він є порожнім від цього [чогось]. Якщо в ньому є щось іще, то я бачу, що воно насправді є. Анандо, це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу (行眞實空不顛倒) [19].

Анандо! Якщо чернець-бгїкшу прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття селищ (村想; gāmasaññā), не повинен думати про сприйняття людей (人想; manussasaññā), а має думати лише про одне сприйняття лісу (無事想) (araññasaññaṃpaṭicca manasi karoti ekattaṃ) [20]. Він думає так: «[Мій розум] [21] порожній від сприйняття селищ, порожній від сприйняття людей, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне сприйняття лісу. Щодо турбот [22], пов'язаних зі сприйняттям селищ – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям людей – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані з одним сприйняттям лісу» [23]. Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену

порожнечу (行眞實空不顛倒; yathābhuccā avipallatthā parisuddhā suññatāvakkanti bhavati [24]).

Далі, Анандо! Якщо чернець-*бгікшу* прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття людей, не повинен думати про сприйняття лісу, а повинен думати лише про одне сприйняття землі (地想; pathavīsaññā). Коли цей бгікшу дивитиметься на цю землю з її вивищеннями та пониженнями, повзучими гадами і колючими хашаами, піском та камінням, крутими горами та глибокими ріками, то хай не думає про них. Якщо ж він погляне на цю землю як на гладеньку та рівну мов долоня, то це буде правильний об'єкт для споглядання, і на ньому він має зосередити свою думку. Анандо, [це] схоже на шкіру бика, розтягнуту на сотнях кілочків, на якій через граничний натяг вже немає жодної складочки чи зморшки. Коли цей бгікшу дивитиметься на цю землю з її вивищеннями та пониженнями, повзучими гадами і колючими хашаами, піском та камінням, крутими горами та глибокими ріками, то хай не думає про них [25]. Якщо ж він погляне на цю землю як на гладеньку та рівну мов долоня, то це буде правильний об'єкт для споглядання, і на ньому він має зосередити свою думку. Він думає так: «[Мій розум] порожній від сприйняття людей, порожній від сприйняття лісу, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне сприйняття землі. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям людей – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям лісу – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані з одним сприйняттям землі». Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу.

Далі, Анандо! Якщо чернець-*бгікшу* прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття лісу, не повинен думати про сприйняття землі, а повинен думати лише про одне сприйняття царини нескінченного простору (無量空處想; ākāśaṇaṇcāyatanasaññā). Він думає так: «[Мій розум] порожній від сприйняття лісу, порожній від сприйняття землі, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне сприйняття царини нескінченного простору. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям лісу – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям землі – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані з одним сприйняттям царини нескінченного простору». Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу.

Далі, Анандо! Якщо чернець-*бгікшу* прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття землі, не повинен думати про сприйняття царини нескінченного простору, а повинен думати лише про одне сприйняття царини нескінченної свідомості (無量識處想; viññāṇaṇcāyatanasaññā). Він думає так: «[Мій розум] порожній від сприйняття землі, порожній від сприйняття царини нескінченного простору, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне сприйняття царини нескінченної свідомості. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям землі – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям царини нескінченного простору – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані зі сприйняттям царини нескінченної свідомості». Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу.

Далі, Анандо! Якщо чернець-*бгікшу* прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття царини нескінченного простору, не повинен думати про

сприйняття царини нескінченної свідомості, а повинен думати лише про одне сприйняття царини ніщо (無所有處想; ākiñcaññāyatanaśāññā). Він думає так: «[Мій розум] порожній від сприйняття царини нескінченного простору, порожній від сприйняття царини нескінченної свідомості, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне сприйняття царини ніщо. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям царини нескінченного простору – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям царини нескінченної свідомості – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані з одним сприйняттям царини ніщо». Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу [26].

Далі, Анандо! Якщо чернець-бгікшу прагне багато практикувати порожнечу, він не повинен думати про сприйняття царини нескінченної свідомості, не повинен думати про сприйняття царини ніщо, а повинен думати лише про одне зосередження розуму без будь-якого сприйняття (無想定; animitta cetosamādhī). Він думає так: «[Мій розум] порожній від сприйняття царини нескінченної свідомості, порожній від сприйняття царини ніщо, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише одне зосередження розуму без будь-якого сприйняття. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям царини нескінченної свідомості – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних зі сприйняттям царини ніщо – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані із зосередженням розуму без будь-якого сприйняття (на палі інакше: kāyaṃ raṭṭicca saḷāyatanikaṃ jīvitaraṣṣaṣā [28]). Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу.

Він міркує так: «Я відпочатку перебуваю у зосередженні розуму без будь-якого сприйняття, відпочатку [штучно] створеному і відпочатку задуманому [мною]. Якщо ж його відпочатку [штучно] створено і відпочатку задумано [мною] [29], то я не можу тішитися ним, не можу прагнути його і не повинен перебувати в ньому». Так знати і так бачити – це звільнення розуму від забруднення чуттєвим (欲漏), звільнення розуму від забруднення буттям (有漏) і забруднення незнанням (無明漏). Звільнившись, він знає, що це звільнення. Народження вже припинено, чисте життя вже розпочато, те, що необхідно було зробити, вже зроблено, він більше не зазнає [страждань] буття – він знає [це] воістину [30]. Він думає так: «[Мій розум] порожній від забруднення чуттєвим, порожній від забруднення буттям, порожній від забруднення незнанням, але є дещо, від чого він не порожній – і це лише життя цього мого тіла, яке постає на шести основах (此我身六處命存) [31]. Щодо турбот, пов'язаних із забрудненням чуттєвим – їх у мене немає. Щодо турбот, пов'язаних із забрудненням буттям та з забрудненням незнанням – їх теж у мене немає. Є лише турботи, пов'язані з життям цього мого тіла, яке постає на шести основах». Якщо в ньому чогось немає, то він бачить, що він є порожнім [від цього]. Якщо в ньому є щось іще, то він бачить, що воно насправді є. Анандо! Це і означає практикувати справжню, невикривлену порожнечу.

Це звільнення розуму, нічим не зумовленого, без забруднень, забруднення якого припинилося.

Анандо! Усі татхаґати [32] минулого, ні до чого не прив'язані, досконало просвітлені – усі вони практикували цю справжню, невикривлену порожнечу (行此真實空不顛倒; parisuddhaṃ paramānuttaraṃ suññataṃ upasampajja vihariṃsu) [33]. Це звільнення розуму, нічим не зумовленого, без забруднень, забруднення якого припинилося.

Анандо! Усі татхаґати майбутнього, ні до чого не прив'язані, досконало просвітлені – усі вони практикуватимуть цю справжню, невикривлену порожнечу. Це звільнення розуму, нічим не зумовленого, без забруднень, забруднення якого припинилося.

Анандо! Усі татхаґати теперішнього, ні до чого не прив'язані, досконало просвітлені – усі вони практикують цю справжню, невикривлену порожнечу. Це звільнення розуму, нічим не зумовленого, без забруднень, забруднення якого припинилося.

Анандо! Ти маєш вчитися [думати] так: «Я теж практикую цю справжню, невикривлену порожнечу». Це звільнення розуму, нічим не зумовленого, без забруднень, забруднення якого припинилося. Ось чому, Анандо, ти маєш вчитися [думати] так.

Так говорив Будда. Превелебний Ананда та ченці-бгїкшу [34], почувши [ці] слова Будди, зраділи і запам'ятали, аби слідувати їм [35].

Література та примітки

1. «Мала сутра про порожнечу» входить під №121 до *Majjhimanikāya* (одного з п'яти відділень Кошика Сутт палійського канону). Їй відповідає сутра №190 в китайській *Madhyamāgama* (中阿含經).

2. Палійське *suññatā-vihāra* («оселя порожнечі») китайською передавали також як «самадгі порожнечі» 空三昧 (кун саньмей).

3. *Choong Mun-keat (Wei-keat)*. The Notion of Emptiness in Early Buddhism. – Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Ltd., 1999. – 132 p.

4. The Lesser Discourse on Emptiness // The Collection of the Middle Length Sayings / transl. from the Pali by I.B. Horner. – Vol. III. – Oxford: The Pali Text Society, 1955. – P. 147–162.

5. *Cūḷa-suññata Sutta: The Lesser Discourse on Emptiness // A Treasury of the Buddha's Words. Discourses from the Middle Collection / transl. by Ven. Nyanamoli Thera; ed. by Phra Khantipalo.* – Bangkok: Mahamakut Rajavidyalaya Press, 1977. (www.budsas.org/ebud/ebсут016.htm)

6. *Cūḷasuññata Sutta: The Shorter Discourse on Voidness // The Middle Length Discourses of the Buddha. A New Translation of the Majjhima Nikāya / Translated by Bhikkhu Ñāṇamoli, translation edited and revised by Bhikkhu Bodhi.* – Kandy, Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 1995. – P. 965–970.

7. Ми працювали з електронною версією першого видання перекладу Ньянамолі [5].

8. *Cūḷa-suññata Sutta: The Lesser Discourse on Emptiness / transl. by Thanissaro Bhikkhu // Access to Insight.* – 2012.

(www.accesstoinight.org/tipitaka/mn/mn.121.than.html)

9. *Piya T. Cūḷasuññata-sutta // The Living Word of the Buddha SD.* – 2006. – Vol. 11. – №3. – С. 37–50. (www.dharmafarer.org)

10. *Skilling P. Mahāsūtras: Great Discourses of the Buddha.* – Vol. I, Texts. Critical editions of the Tibetan Mahāsūtras with Pāli and Sanskrit counterparts as available. – Oxford: The Pali Text Society, 1994. – 885 p.

11. *Skilling P. Mahāsūtras: Great Discourses of the Buddha.* – Vol. II, Parts I & II. – Oxford: The Pali Text Society, 1997. – 670 p.

12. Короткая сутра о пустотности // Орлов А. Читтаматра. Миф и реальность. – М.: Шечен, 2005. – С. 557–562.

13. Чжун ахань цзін 中阿含經 (яп. Тж-агонгьō, санскр. Madhyamāgama) // Тайсьō сінсж Дайдзōкьō 大正新脩大藏經. – Т. 1. – № 26. – С. 421–809.
14. Cūḷasuññatasutta // World Tipiṭaka Edition. – Vol. 11. (<http://studies.worldtipitaka.org>)
15. За часів написання сутри в давній Індії не було юридичного поняття «країни». Уявлення про «країну» було пов'язане радше з поняттям *janapada*, тобто не жорстко визначений культурний регіон, утворений завдяки регіональним та родовим зв'язкам (докладніше див.: Морі Сьōдзі 森章司, Канеко Йосіо 金子芳夫. Парі буттен-ні міру *janapada* та *raṭṭha* (Поняття *janapada* та *raṭṭha* у текстах буддійського канону) 帕一リ仏典に見る*janapada*と*raṭṭha* // Генсі буккьō сейтен сірьō-ні йору Сякусон-ден-но кенкж (Дослідження біографії Будди Шак'ямуні на матеріалах канонічних текстів раннього буддизму) 原始仏教聖典資料による釈尊伝の研究. – Токіо: Тжō гакудзюцу кенкждзьō, 2008. – С. 130 (www.sakya-muni.jp)).
16. «Палац матері Міґари» 鹿子母堂 (палі Migāra-mātu-pāsāda, санскр. Mrgāra-mātr-prāsāda) – це назва монастиря, зведеного у парку Пуббарамі (Pubbārāma), розташованому за межами міста Шравасті (палі Sāvasthī), за його східною брамою. Його збудувала заможна мирянка на ім'я Вісакха (Visākhā), яку вважають головною ученицею Будди серед жінок-мирян. Міґара (Migāra) – це ім'я батька її чоловіка, який, вдячний їй за своє навернення у буддизм, визнав її своєю матір'ю, скуштувавши на знак цього молоко з її грудей. Після цього Вісакху почали називати «матір'ю Міґари» (палі Migāramātu, санскр. Mrgāra-mātr).
- Одного разу під час відвідин буддійського монастиря вона забула там надзвичайного дорого коштовність. Однак виявивши це, вона вирішила відтоді не носити її, а продати, і на ці кошти збудувала розкішний монастир (при чому, оскільки у місті не виявилось нікого, достатньо заможного, аби купити цю коштовність, вона сама ж і викупила її). Розповідають, що його будівля була двоповерховою і на кожному поверсі вміщувалося по п'ятсот рясно оздоблених кімнат, а дах був увінчаний верхівкою з чистого золота, яка могла вмістити шістдесят глечиків для води (Malalasekera G.P. Dictionary of Pāli proper names. – Vol. II: N–H. – London: John Murray, 1938. – P. 628).
17. Надвечір'я 晡時 (кит. бу шу) – час з третьої до п'ятої години опівдні.
18. Пор. варіанти перекладу з палі: «the single state (of non-voidness) dependent on (the presence of) the community of bhikkhus» (Ньянамолі); «the singleness based on the community of monks» (Тханіссаро).
19. У палійському тексті два останні речення і початок наступного відсутні, тому палійський відповідник цього кліше див. нижче.
20. «Ліс» (палі *arañña*) – так називали не лише ліс, а й будь-яке безлюдне місце, звільнене від мирської маячні.
21. Палі: «So 'suññamidaṃ saññāgataṃ gāmasaññāyā'ti pajānāti, 'suññamidaṃ saññāgataṃ manussasaññāyā'ti pajānāti». Тобто у китайському тексті не звучить слово *saññāgata* – «mode of perception» (Тханіссаро), «field of perception» (Ньянамолі), також пор. «perceptible, the world of sense» (Rhys Davids T.W., Stede W. The Pali Text Society's Pali-English Dictionary. – London: The Pali Text Society. – 1952. – Vol. IV. – P. 129).

22. Турботи 疲勞 (кит. *nī lao*, палі *darathā*) – англійською з палі перекладають як «disturbances» (Ньянамолі, Тханіссаро). Розум опиняється зумовленим «знаками», «формами» у той чи інший спосіб. Зумовленість же є причиною страждання. Відтак і процеси, пов'язані зі сприйняттям схарактеризовано як болісні, негативні (Васубандгу в «Абгідгармакоші» називає сприйняття «хворобою», «наривом», «скалкою»).

23. У палійському тексті речення переставлено: перше з речень у лапках іде останнім (так само всюди по тексту, де фігурує це кліше).

24. У китайському тексті не звучить слово *avakkanti* – «вхід», «входження», «занурення». Це речення, як у китайському, так і в палійському варіанті є кліше, яке повторюється без змін наприкінці кожного абзацу (хоча в перекладі з палі воно звучить дещо інакше: «*yathābhuccā avipallathā parisuddhā suññatāvakkanti bhavati*» (це занурення у справжню, невикривлену, чисту порожнечу)). Лише коли його вжито востаннє, у палійському варіанті трапляється цікава зміна: «*Evampissa esā, ānanda, yathābhuccā avipallathā parisuddhā paramānuttarā suññatāvakkanti bhavati*» – порожнечу схарактеризовано не лише як «справжню, невикривлену та чисту», а й як «найвищу та неперевершену».

25. В оригіналі тут повтор: це і наступне речення ідентичні двом реченням вище по тексту абзацу.

26. У палійському тексті тут вставлено аналогічний абзац про *nevasaññānāsaññāyatana* – «сприйняття царини не-сприйняття і не не-сприйняття». У китайському тексті цієї стадії окремо не зазначено: мало б бути 非想非非想處想 (або ж 非有想非無想處想 – сприйняття царини «не наявності сприйняття і не відсутності сприйняття»).

27. Можна розглядати різні варіанти перекладу цього важливого терміну: «безпредметне/беззнакове зосередження (самадгі) свідомості (розуму)» (пор. «*signless concentration of mind*» (Ньянамолі), «*theme-less concentration of awareness*» (Тханіссаро)) або, в китайському варіанті, навіть «зосередження розуму без будь-якого сприйняття», «зосередження розуму, де будь-які форми сприйняття відсутні» (пор. «*mind-concentration of non-perception*» [3, 71]). Так чи інакше, йдеться про недискурсивне зосередження свідомості, не обмежене певним предметом, формою (*nimitta*, 想). Коли фактично ніякого сприйняття не відбувається: немає ані сприйняття, ані його предмету.

28. Варіанти перекладу див. нижче.

29. Пор. варіанти перекладу з палі: «*is conditioned and mentally produced*» (Ньянамолі), «*is fabricated & mentally fashioned*» (Тханіссаро). Тобто є не моїм мисленням, а лише продуктом мого мислення, адже його було запроваджено штучно.

30. Або «він знає істину (реальність як вона є)» (知如眞). Граматична структура китайського речення дозволяє так перекласти цей вислів, але в палійському джерелі такої фрази немає.

31. Пор. варіанти перекладу з палі (*imameva kāyaṃ paṭicca saḷāyatanikaṃ jīvitapaccayā*): «*life as its condition dependent on this body with its six bases*» (Ньянамолі); «*six sensory spheres, dependent on this very body with life as its condition*» (Тханіссаро).

32. На палі не «татхаґати», а «*samañā vā brāhmaṇā*».

33. У палійському тексті кліше дещо змінено (див. примітку про це кліше вище).

34. У палійському тексті – лише Ананда.

35. Стандартна прикінцева формула 歡喜奉行 (кит. *хуань сі фен сін*). М. Бінгенгаймер відзначає, що сучасні дослідники пропонують два варіанти тлумачення сполучення «奉行»: «чинити у відповідності» (to practice / act in accordance) та «пам'ятати, тримати в голові» (to remember / bear in mind), при чому саме останній, на його думку, є ближчим до задуму індійського оригіналу (йому часто відповідає корінь √dhṛ «тримати», «утримувати» і не втрачати). Сам він, принаймні щодо літератури Агам, схиляється до компромісного варіанту «пам'ятати та чинити у відповідності до» (remember and act accordingly). Цьому питанню він присвячує цілий розділ у своїй книзі, докладніше див.: *Bingenheimer M. Studies in Āgama Literature. With Special Reference to the Shorter Chinese Saṃyuktāgama.* – Taipei (Taiwan): Shin Wen Feng Print Co., 2011. – P. 51–56.

© Анастасія Юрьевна Стрелкова